

Muhafazakarlık Tartışmaları ve Muhafazakar Bir Gazete Olarak Zaman Gazetesi

Songül Sallan GÜL(*)

Giriş

Avrupa tecrübesinde belirli bir tarihsel dönemin ürünü olan muhafazakarlık, karşı devrimci bir tepki olarak ortaya çıkmış, siyasi ve düşünsel bir doktrin olarak modernleşme öncesi geleneği ve değerleri savunmuştur. Günümüzde ise muhafazakarlık, II. Dünya Savaşından itibaren yeni muhafazakarlık tartışmaları içinde yeni boyutlar kazanmıştır. Son yirmi yıldır ekonomik liberalizm ve yeni muhafazakarlık en çok savunulan ve eklemlenmeye çalışılan siyasal modeller olmuştur.

1980'lerden itibaren dinsel muhafazakarlık gerek Avrupa, gerek Amerika, gerekse ülkemiz tecrübelerinde, yeni muhafazakar hareketin oluşumunda ve devamında olduğu kadar muhafazakar ve yeni sağ hükümetlerin iktidara gelmelerinde önemli rol oynamaya başlamıştır. Benzer olarak 1979'da İran'da gerçekleşen İslam Devrimi, tüm Müslüman ülkelerde bir dinsel canlanış hareketi başlatmış⁽¹⁾, İslamcı çevrelerle hükümetler arasında kurulan işbirlikleri, siyasal rejimlerinin niteliklerinden bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüştür (Roy, 1994:167-168; Kongar, 1999:220-225).

(*) Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

(1) Hüseyin Hatemi Türkiye'deki dinsel canlanışı "Türkiye'de İslamcılık Akımı" adlı makalesinde "unutulmuş olan islamın yeniden bir dünya görüşü olma özelliğinin hatırlanması" olarak değerlendirir ve durumun İslamcılık olarak adlandırılmakla birlikte, aslında almancadaki karşılığı olan -yeniden İslamlaşma, İslama Dönüş veya kısaca İslamlaşma terimlerinin daha doğru olacağını ileri sürer. Bakınız: Hatemi, 1987:280. Oliver Roy (1994) da bu durumu yeniden İslamlaşma tanımlaması içinde ele alır.

Türkiye’de 1980 askeri ihtilal dönemiyle birlikte, askeri yönetim ve izleyen siyasal iktidarlar, terör sonrası toplumsal istikrar ve bütünleşmeyi sağlamanın ve siyasal pragmatizmin bir sonucu olarak dinsel söylemleri yaygın olarak kullanmışlardır (Kandiyoti, 1991). 1980’ler boyunca etkinliklerini artıran dinsel grup ve cemaatler, devlet tarafından başlatılan yeniden İslamlaştırma söylemi ve pratikleriyle daha da güçlenmişlerdir. İslamcı hareket daha önceki yıllarda ortaya çıkan hareketlere göre daha entelektüel, daha örgütlü ve iktidara çok daha yakın olmuştur. Bu süreçte dinsel yayıncılık faaliyetleri daha da canlanmış ve kamu oyunu etkilemede önemli bir güce kavuşmuştur. Bu yayınlardan biri olan ve dinsel grup ve cemaatlerle ilişkileri güçlü olan Zaman gazetesi, uzun yıllar geleneksel sosyal muhafazakarlık ya da kültürel İslam anlayışı bağlamında yayıncılık faaliyetlerini sürdürmüştür. 1980’lerin siyasal ve entelektüel zemininde canlanan dinsel hareket ve iktidar ilişkilerinin de bir sonucu olarak Zaman gazetesi, İslamcı yayınlar içinde önemli bir yer edinerek, okuyucu kitlesini artırmış ve muhafazakar-dinsel politik çizgisini daha radikal bir söyleme taşımıştır.

Bu makalenin temel amacı, siyasal boyutta her zaman yelpazenin sağında yer alan ve muhafazakar bir gazete olduğu varsayılan Zaman gazetesinin, muhafazakarlık anlayışındaki değişimin yeni muhafazakarlık yönünde ele almanın ne derece olanaklı olduğunu sorgulamaktır. Bu çalışmada, ilk olarak muhafazakarlık ve yeni muhafazakarlık tartışmalarının Avrupa ve Amerika geleneğinde kazandığı anlam değişimleri ele alınmaktadır. Daha sonra da, Türkiye’de muhafazakarlığın ne anlama geldiği ve muhafazakar bir gazete olarak Zaman gazetesinin, gazetenin ilk çıktığı günden gazete taramalarının yapıldığı 1993 yılı Nisan ayına kadar olan süredeki -yaklaşık otuz yılda-(2) muhafazakarlık anlayışındaki değişimler belirlenmeye çalışılacaktır.

(2) Zaman gazetesi taramaları TBMM Kütüphanesi ile Zaman Gazetesi Kızılay şubesinde 1993 yılının Şubat-Nisan ayları boyunca yapılmıştır. Meclis Kütüphanesi taramaları yazar, gazete şubesi taramaları ise Neşe Aksoy ve Ayça Demir tarafından yapılmıştır. Taramalar sırasında bazı ay ve günlere ilişkin gazete sayıları bulunamadığından ve incelenen mikro filmlerin özelliklerinden dolayı bazı makale ya da yazıların sayfa numaraları da belirlenememiştir. Bu çalışmada gazete taramalarının yanı sıra gazetenin el değişimleri ve muhafazakarlık anlayışı konusunda 13 Mayıs 1993 tarihinde başyazar Fehmi Koru’yla bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşme yazar tarafından yapılırken görüşme notlarını Ayça Demir tutmuştur. Katkılarından dolayı kendilerine teşekkür ederim.

I. Tarihsel Süreçte Muhafazakarlık

a. Bir Politik Öğreti Olarak Muhafazakarlık: Muhafazakarlık siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel muhafazakarlık gibi farklı türlerine ve tarihsel süreçte kazandığı farklı anlam yüklemelerine rağmen, bütünlüğü ve doktrin özelliği olan düşünsel ve siyasi bir akımı ifade etmektedir. Kavram en genel anlamıyla 'statu-quo'ya bağlılık, değişim korkusu ve geleneksellik gibi kavramlarla beraber ele alınmaktadır. Muhafazakarlık kavramı Batı siyasal literatüründe ilk kez Fransa'da 1818'de Chateaubriad tarafından kurulan bir gazetenin tanımlanmasında kullanılır. Muhafazakar parti deyiminde de ilk olarak J. W. Croker'in Ocak 1830'da yazdığı bir makalesinde, İngiltere'deki Tory partisini nitellemek amacıyla kullandığı görülür (Nisbet, 1986:1).

Avrupa tecrübesinde muhafazakarlık belirli bir tarihsel döneme denk düşerek, "gelenekçilik ve modernlik karşıtı" niteliğe sahip olarak ortaya çıkmıştır. Beneton, tarihten çıkarılan muhafazakarlık tanımını şöyle açıklar:

"Muhafazakarlık, modern zamanlarda doğan ve ona karşı ortaya çıkan bir fikri ve siyasal harekettir. Muhafazakar doktrin Avrupa uluslarının geleneksel, siyasal ve toplumsal düzenini savunmak için oluşmuştur, temelde anti-modern'dir. Bu nedendir ki, saf muhafazakarlık bir gelenekçiliktir. Muhafazakarlığın değerlerine sadık kalmakla birlikte tarihin zorlamasıyla modernleşme öncesi gelenekten ve bunun temsil ettiği tarihsel modelden ayrılan akrabalara sahip olduğu ölçüde, yeni muhafazakarlıktan söz edilecektir" (Beneton, 1988:10-11).

Muhafazakarlık, tarihsel olarak Fransız Devrimi'ne karşı bir tepkiden doğmuştur. Ünlü İngiliz muhafazakarı Burke, Fransız Devrimi'ni bir şiddet hareketi, bir anarşi durumu, ahlak kurallarının yok edilmesi ve toplumsal düzenin alt üst edilmesi olarak tanımlar (Burke, 1986). Düzenin korunması ve sürekliliğinin sağlanması düşüncesini temel alan muhafazakarlar, devrimci ya da kökten değişimlerin anarşi, terörizm ve fanatizmi beraberinde getirdiğini vurgularlar. Muhafazakar düşünürlere göre insan, bağımlı, sınırlı ve mükemmel olmayan bir doğaya sahiptir ve bu nedenle köklü sosyal ve politik değişimler karşısında insanın kendini yenileme ve ortaya çıkan duruma kolayca uyum sağlama kapasitesi yoktur (O'Sullivan, 1976:21-27). Burke, de Maistre ve Bonald'a göre, insan doğasının sınırlı ve eksik olması ya da mükemmel olma durumu, teolojik dünya ya da ahlaktan (moral) kaynaklanır. İnsan eylem-

leri, evreni yaratan Tanrı'nın tahsis ettiği, insanı da içeren hiyerarşik ve düzenli bir dünya tarafından sınırlandırılır. Özünde kötü olan değişim, evrensel olarak mükemmelliğe doğru eğilimli toplumu bir karmaşa içine sokar. Onu değiştirmeye çalışan günahkar insan tehlikelidir ve insan iradesinin bu müdahalesi, mükemmelliğe yönelen bu evrimi geciktirebilir ve bozar. Dolayısıyla, toplumsal düzeni ve otoriteyi tehlikeye sokmayacak nitelikte olan evrimsel bir değişim düşüncesi kabul edilir. Bu evrimsel değişim sürecinde otoritenin önemini vurgulayan Bonald'a göre, her otoritenin kaynağı dinseldir ve bu zorunlu olarak her toplumsal durumun temel anayasasıdır. Bu "doğal" ya da "kusursuz anayasa" özü bakımından tektir ve hatasızdır (Beneton, 1988:43). Muhafazakarlar, Fransız Devrimi sonucunda oluşan yeni toplum modelini, rasyonel insanın soyutlama yetisinin bir ürünü, bir ütopyası olarak nitelendirmiş ve reddetmişlerdir. Ancak kendileri de, dine dayanan, soyut ve durağan bir toplum modeli (ya da ütopyası) oluşturmayı arzulamışlardır.

Muhafazakarlar, hem merkezileşmiş modern devlet anlayışına, hem de iktidarın kaynağının demokratikleşmesine de karşı çıkmışlardır. Bu bağlamda siyasal muhafazakarlık; modernleşmeye, onun düşünsel ilkelerine ve kurumsallaşmasına karşı çıkışı ifade etmiştir. Muhafazakarlar, tarihi durumlara ve ulusal geleneklere bağlı olduklarını da vurgulamışlardır (Nisbet, 1986:56-57). Özellikle İngiliz muhafazakarlığı liberal bir geleneğin mirasını korur, parlamenter ve sınırlı monarşi kurumlarını kabul eder. Fransız ve Alman geleneklerinde de muhafazakarlık farklı vurguları içerirse de, geleneksellik ve modern öncesi dönemin özelliklerini bünyesinde taşır.

b. Kapitalizm ve Muhafazakarlık: Geleneksel muhafazakarlara ya da 19. yüzyıl muhafazakarlarına göre kapitalizmin gelişimi yıkıcı bir süreçtir. Kapitalizm geleneksel toplumun bütün normlarını, uygulamalarını ve kurumlarını giderek yıkar ve kitlesel bir sanayi toplumu yaratır. İnsanlar arasında yalnızca kendi öz çıkarlarının yönlendirdiği soğuk ve ölçülü ilişkilerin kurulmasına neden olur. Para ilişkileri, bağlılık ilişkilerine dayalı olan eski ve sağlam ilişkileri bozar. Ayrıca, onur, sadakat, dürüstlük ve kamu yararına bağlılık gibi duyguları da sarsar. Bu nedenle, ekonomi bilimi muhafazakarların gözünde "uğursuz bir bilim" olarak görülür ve küçümsenir. Muhafazakarların özellikle soyut mülkiyet biçimi olarak değerlendirdikleri borsada alınıp satılan hisse senetlerine karşı geliştirdikleri yaklaşım tarzı oldukça olumsuz-

dur. Onların gözünde bu mülkiyet biçimi, eski aristokrat ve köylü düzeninde olduğu gibi, mülkiyetin insanları kökleştirmesi, yani bir yere bağlı oldukları duygusunu güçlendirmesi gibi bir duygu yaratmaz. Kapitalist mülkiyet anlayışının gelişmesi ve güçlenmesi, muhafazakarların bağlı oldukları toprak mülkiyeti düzeninin temel alındığı toplumsal düzenin bozulmasına yol açacaktır.

Muhafazakarların gözünde toplum, feodal dönemin dayandığı değerleri yansıtan, kırsal toplumdur; köylünün, zanaatkarların, yerel toplulukların toplumdur. Muhafazakarlar için aile, köy, manastır ve lonca gibi kurumlar, birey ile devlet arasındaki ilişkiyi kuran ve toplumsal bütünlüğü sağlayan aracı kurumlardır. Bu kurumlar ya da topluluklar -cemaatler- devlet birey arasında yer alırlar. Bireyden başkasını tanımayan toplum ve devlet, sürekli olarak anarşinin hedefidir. Bu nedenle cemaatler ve yerel topluluklar doğal dayanışmayı sağlar ve düzeni korur. Oysa ticaret, sanayileşme ve bunların ortaya çıkardığı büyük şehirler muhafazakar toplum modeliyle bağdaşmaz. Sanayileşme, insanları makinelerin hizmetlerine sokabilmek için onları köklerinden koparır; kentin bünyesinde hem bir araya sıkıştırır, hem de birbirinden soyutlar. Ayrıca, başta aile olmak üzere, temel toplumsal kurumları olumsuz yönde etkileyerek, toplumsal istikrarı tehdit eder (Barry, 1989; Beneton, 1988; Gray, 1986).

Aile, bireylerce terk edilmesi olanağı olmayan geleneksel, hatta kutsal bir kurum olarak ele alınır. Aile mülkü de kutsal kabul edilir ve aile bireylerince satılmaması, bölünmemesi ve sonraki kuşaklara öylece devredilmesi gereği savunulur. Kadın ve erkek arasında iş bölümü ataerkil aile yapısına uygun bir biçimde düzenlenir. Çocuklarla kadın, ailenin reisi olan babaya itaatle yükümlü kılınır. Özünde, toplumun bireylerden değil, ailelerden kurulu olduğu kabul edilir. Aynı zamanda, her ailede ve kuruluşta bir otorite hiyerarşisi vardır. Hiyerarşinin en üst kademesini devlet kurumları oluşturur ve en tepede de bir kral bulunur (Gamble,1981:139-140, Barry, 1989;102). Oysa, kapitalizmin piyasa ilişkileri ve liberalizmin köksüz birey anlayışı, toplumsal ve geleneksel değer ve kurumlara karşı olan duyarsızlığı muhafazakar toplumsal yapıyı tehlikeye sokar.

c. Gelenek, Gelenekçilik ve Muhafazakarlık: Muhafazakarlara göre,

gelenek tarihsel sürecin bir ürünüdür. Geleneğin yerine başka hiç bir şey ko-namaz, çünkü gelenek her halkın özerk karakterine, hayatın somut verilerine, tarihi koşullara bağlıdır. Aynı zamanda gelenek, toplumun tarihsel mirası olan ve evrimsel bir değişim sürecinde toplumdaki topluma aktarılan değer, töre ve kurumları içerir. Gelenekçilik ise, Mannheim'a göre, en genel anlamda belirli bir psikolojik tutumu ifade eder (Mannheim, 1986:70-74). Gelenekçilik, her zaman çok bilinçli olmamakla birlikte, her bireyde var olan, kendilerine atalarından miras kaldığı kabul edilen, herhangi bir yenilenme veya değişime uğramamış olan, düşünme ve eylem biçimlerinin korunmasına yönelik olarak geliştirilen bir tavır alıştır. Ancak, muhafazakarlık, sadece genel psikolojik bir tutum ya da tavır alış ile açıklanamaz. Nisbet'in de vurguladığı gibi, tüm büyük ideolojilerde olduğu gibi muhafazakarlıkta da, süreklilik ve tutarlılığı sağlayan boyut, belirli bir tarz düşünce ve eyleme, yani devrimci bir düşünme ve tecrübeye karşı bir tavır alıştır (Nisbet, 1985, 1986; Mannheim, 1986). Kısacası muhafazakarlık, Aydınlanma düşüncesinin sonuçlarından biri olan Fransız Devrimi'ne karşı bir tepkiden doğmuş, modern siyaset projesine ve kurumlarına karşı çıkışı temsil eden geleneğin ifadesi olmuştur.

II. Günümüzde Yeni Muhafazakarlık ve Dinsel Canlanış

Yeni muhafazakarlık, Amerikan muhafazakarlık anlayışı ile birlikte ele alınması gerekli bir kavramdır. Nisbet'in de belirttiği gibi, Avrupa tarzı muhafazakar düşünceler Amerika'da hiç bir zaman gerçekten kök salmamıştır. Beneton'a göre, Amerikan Devrimi'nin bir devrim olmakla beraber, aynı zamanda ideolojik bir devrim olmaması, bir kopuştan çok, bir kuruluşu ifade etmesi ve kısa süre içinde kalıcı bir rejime dönüşmesi gibi nedenlerden dolayı Amerikan tarihinin, muhafazakar değerleri temsil eden modernleşme öncesi geleneği içermez (Beneton, 1988:78-79). Bir başka ifadeyle, feodalizm ve hiyerarşiyle eş anlamlı olan muhafazakarlık, Amerika'da asla var olmamıştır. Kıta Avrupa'sından farklı olarak Amerikan muhafazakarlığı ithal edilmiştir, pragmatisttir ve ideolojik nitelik taşımaz (Nash, 1976:187). Ancak, II. Dünya sonrasında özellikle 1950'li yıllarda muhafazakar olduğunu öne süren bir politik hareket gelişmiş ve bu hareket yeni muhafazakarlık olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Yeni muhafazakarlar kendilerini "*gerçeklikle yüz yüze gelmiş liberaller ya*

da Marksistler" olarak tanımlarlar (Roberts, 1980:45; Dunn ve Woodard, 1991:12; Wilson, 1996:viii). Yeni muhafazakarlığın babası olarak kabul edilen Irving Kristol, "yeni muhafazakar" kavramının ilk kez sosyalist Michael Harrington'ın 1973 yılında "Dissent" adlı makalesinde kendisi gibi düşünürleri liberallerden ayırmak için kullandığını belirtirken, yeni muhafazakarları "liberal bakış açılı muhafazakarlar"⁽³⁾ olarak tanımlar (Kristol, 1983:74).

Kristol'a göre yeni muhafazakarlıkta "yeni" olan şey nostaljiden bağımsız olmasında, yani feodal kurumlara özlem duyulmamasında yatar. Ekonomik muhafazakarlıkta Milton Friedman, sosyal muhafazakarlıkta Ferdrich Hayek, kültürel muhafazakarlıkta Russel Kirk, Daniel Bell, Robert Nisbet, Thomas Sowell, William J. Bennet, Peter Berger, felsefi ve politik muhafazakarlıkta Leo Strauss önde gelen temsilciler arasında sayılır. Kristol'a göre yeni muhafazakarlık Friedman'ın serbest piyasanın ekonomik büyümenin itici gücü olduğu, Hayek'in toplumsal kurumların insan eylemlerinin bir biçimlendirmesi olduğu ve L. Strauss'dan kapitalist öncesi ahlakın ve felsefe geleneğinin önemli olduğu düşünceleriyle temellendirilir. Bu anlamda yeni muhafazakarlık yeni bir sentez arayışı içinde olan entelektüel bir harekettir. Bu harekette gelenek temelli muhafazakar otorite, geleneksel değer ve kurumları destekleyici ve koruyucu devlet politikaları kabul edilir. Ancak devletin bu kurumlara doğrudan müdahalesi reddedilir (Vierreck, 1962:126).

Muhafazakarlıktaki sentez arayışı, modern sanayi gelişmelerini reddetmenin toplumu geri kalmaya mahkum etmek anlamı taşıyacağı keşfi ile hızlanmıştır. Ancak, yeni muhafazakarlar, sanayileşme yönündeki bir hareketin liberal değerler üzerine değil, eski geleneksel kurum ve gruplar üzerine kurularak, güçlü bir milliyetçilik anlayışı geliştirilmesi gerektiğine inanırlar. Bu bağlamda, eski düzeni ve gelenekleri ulusal kültürlerin oluşumunda faydalanılan kurumlar ve değerler olarak kabul ederler. Muhafazakarlar modernizasyonu engellemekle birlikte, millet ve ulusal simgelerle kurumları, kitle politikalarının en temel değerleri ve örgütlenme ilkeleri haline getirirler. Bir bütün

(3) Robert'a göre yeni muhafazakarların öncü isimlerinden olan I. Kristol 1940 yılında City College'da üniversite öğrencisiyken Trockist "Genç Sosyalist Haklar Ligi"nin, Natham Glazer ve Daniel Bell de "Harvard'Genç Komünist Ligi"nin aktif üyeleri olmuşlardır. Bakınız: Robert, 1980:45-52.

olarak geçmişin ve geleneksel değerlerin reddini içeren liberal doktrinin ve toplumu modernleştirme girişimlerinin geleneksel kültürü yok edip düzeni alt üst edeceğinden korkarlar (Gamble, 1981;145-146). Bu nedenle kapitalizm, sosyalizm ya da komünizm tehlikesi karşısında alternatifsiz kabul görür. Serbest piyasa ekonomisinin temel kurum ve değerleri benimsenir. Ancak, muhafazakarlar kapitalizmin değer ve kurumlarına -özel girişimcilik ve özel mülkiyete- muhafazakarca anlamlar yüklerler. Örneğin, serbest piyasadaki seçme özgürlüğü ile mülkiyet arasındaki ilişkiyi bir bütün olarak görür. Ayrıca toplumda mülk sahibi olan seçkin insanlar gurubu, toplumsal hiyerarşide üst konumlarda yer alma başarısını gösteren, servet sahibi olan ve özgürlüğün anlamını bilen kişiler olarak tanımlanır. Serbest piyasanın temel değerlerinden olan negatif özgürlük ve özel mülkiyet anlayışı, bireyci bir temel yerine, toplumsal düzenin sürdürülmesi ve geleneksel toplum değerlerinin bir simgesi olarak görülür.

Yeni muhafazakarlara göre, Amerika'da modern liberalizmin (sosyal liberalizmin) komünizm karşısındaki zayıf durumu, çalışma yaşantısına devlet müdahalesi anlamını taşıyan kotalar ve pozitif eylem programları (affirmative action) ya da en genel anlamda Keynesci refah devleti programları ahlaki alanda yol açtığı çöküntülere karşı duyulan tepki muhafazakar hareketi canlandırmıştır. Yeni muhafazakarları geleneksel muhafazakarlardan ayıran yönlerinden biri ve belki de en önemlisi, ekonomi ve sosyal politikalarda refah devletine duyulan dostluk bağının artık yok olması ve hatta kabul edilmediği gibi zorunlu bir kötülük olarak görülmesidir (Kristol, 1983:xii; Murray, 1982). Refah devletçi dönemin toplumsal eşitlikçi yasa ve uygulamalara karşı çıkılır (Nash, 1976:i-xii). Refah devletinin yasal haklar tanıyan refah programları yerine, din, aile ve topluluk gibi geleneksel değerler ve kurumlara dönülmesi gereği dile getirilir (Tanner, 1996; Murray, 1982: 3-16; 1994: 17-30). Novak'a göre, refah devleti uygulamaları bireyi devlete bağımlı kılmış, bireyi aileden uzaklaştırmış ve ahlakı çökertmiştir. Refah devleti müdahaleleriyle hem ekonomik sistem, hem de moral-kültürel sistem sürekli ihlal edilmiştir (Novak, 1991:166-174). Böylece, yeni muhafazakarlar bir yandan kapitalizmin temel öğeleri olan serbest piyasa ekonomisinin önemini vurgulayıp özel sektöre olan bağlılıklarını dile getirirlerken, diğer yandan da aile ve yerel topluluklara verdikleri önemi vurgulamışlardır.

Yeni muhafazakarlar büyük ve müdahaleci refah devleti anlayışını, aile ve kilise gibi geleneksel dayanışma kurumlarını zayıflattığı için eleştirirler. Ama aynı zamanda, ironik bir biçimde serbest piyasanın desteklenmesi, kürtağın yasaklanması, geleneksel aile değerlerinin canlandırılması, kilise okullarına devlet yardımı yapılması, kamu okullarında sabah duası uygulaması, pornografi ve silah kontrolü gibi konularda devletin otoritesine ve öncülüğüne ihtiyaç duyarlar (Dye, 1994:50). Bir başka ifadeyle, ekonomik güvenliğin karşı çıktıkları güçlü ve otoriter devlet anlayışını, sosyal ve kültürel alanda desteklerler.

Sonuç olarak, yeni muhafazakarlar, kapitalizmi ve serbest piyasa sistemini kabul etseler de, gelişmiş sanayi toplumlarının tüketici, aşırı bireyci, köksüz toplum anlayışını eleştirirler. Geleneksel dine dönüşü ve soyut etikçiliği savunurlar. Beneton'a göre, eğer bugün muhafazakar hareket canlı kalmış ise, bu esas olarak dinsel muhafazakarlık biçiminde gelişmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Beneton, 1988:115). Benzer olarak, Barry'de geleneksel olarak muhafazakarlığın ya doğal hukuk ve politik ahlakın kararı olarak, ya da istikrarlı bir toplumun sosyolojik geleneği olarak, din ile ilişkilendirildiğini belirtir (Barry, 1989:99). Özellikle 1980 sonrasında dinsel muhafazakarlığın yeni muhafazakarlık içindeki önemli yeri bu savları destekler niteliktedir. Dolayısıyla din, günümüzde bir yandan muhafazakarlığın en belirgin ögesi haline gelirken, diğer yandan da, geleneğin kalesi olma özelliğini korumaktadır.

III. Türkiye'de Muhafazakarlık ve Muhafazakar Bir Gazete Olarak Zaman Gazetesi

Batıda muhafazakarlık, siyasal bir doktrin ve sosyal bir hareket olarak liberalizme ve Fransız Devrimi'ne karşı çıkmış, modern öncesi gelenek ve değerleri savunmuştur. Türkiye'de de benzer olarak, muhafazakarlık geleneğe sahip çıkmanın yanı sıra, çağdaşlaşma, Batılılaşma ya da modernleşme⁽⁴⁾ çabalarına ve bunları temel alan Kemalizm'le Cumhuriyet kurumlarına

(4) Modernleşme, yaşanan dönemin sanayileşmiş toplumlarının ekonomik dönüşümlerinin bir göstergesi olarak, bu toplumların değerlerinin, ekonomik ve politik kurumlarının örnek alınmasıdır. Bir başka ifadeyle modernleşme, başta ABD olmak üzere tüm Batı dünyasında sağlanmış olan refah ve istikrarın egemen kılındığı mükemmel bir yaşam biçimini ifade eden iyimser görüştür. Bakınız: Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm**

bir karşı çıkışı temsil etmiş ve çoğu kez İslamcılıkla iç içe geçerek dile getirilmiştir. İslam, Batı ya da modernleşme karşısında yitirilen geleneksel değer ve kurumların bir savunusu olmuştur. Bu bazen isyanlarla⁽⁵⁾, bazen de kişisel⁽⁶⁾ hareket ve tepkilerle dile getirilmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerinde imparatorluğu kurtarmak ve bireysel özgürlükleri garanti altına almak isteyen bir grup Tanzimat aydınının başlattığı girişimler, liberalleşme ve modernleşme yolundaki ilk adımları oluşturmuştur. Devlet idaresinde ve askeri alanda Islahat Fermanı ve Meşrutiyet hareketleriyle başlatılan modernleşme çabaları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, çağdaş ve laik toplum yaratma hedefiyle pekiştirilmiştir. Modernleşme ya da Batılılaşma sürecinde Osmanlı döneminde egemen ideolojiler olan "Osmanlıcılık, İslamcılık ve Modernlik" (Gökalp, 1977:1-13), Cumhuriyetle birlikte "milliyetçi, laik bir çağdaşlaşma" modeline dönüşmüştür (Timur, 1993:22; Güvenç, 1997:44). Osmanlı'nın son dönemlerinde İslam, resmi ideoloji olmakla birlikte, önemini giderek kaybetmiş, Müslüman halkları bir arada tutabilme özelliğini yitirmiştir. Milli mücadele yıllarında tekrar önem kazanmışsa da, Cumhuriyet sonrasında modernleşme sürecinde Anadolu Türk kültürü ve Türk kimliği ön plana çıkarılmış ve din toplumsal yaşamda özel alan içinde ele alınmıştır. Ünal bu gelişmeyi şöyle değerlendirir:

"Milli Mücadele'den sonra Türkiye, XIX. yüzyıldan beri sürdürdüğü Batılılaşmak hedefini daha da radikal bir tarzda gündemine aldı. Klasik bütün kurumlar tasfiye edildi. Yüzyıllardır toplumun sosyal kimliğini teşkil eden İslami ve tarihi değerlere cephe alındı. Cumhuriyetin kurucularının temel amacı, topluma Türk adı altında, İslami tarihinden ve geleneksel inançlarından tecrid edilmiş bir sosyal kimlik kazandırmaktı..." (Ünal, 1998:47)⁽⁷⁾.

ve Demokrasi, (Ankara: İletişim Yayınları) 1990:81-82; James Midgley, Social Development, The Developmental Perspective in Social Welfare, London: Sage Publications, London, New Delhi, 1995:77.

- (5) Şeyh Sait isyanı genellikle şeriatçi-feodal bir karşı devrim olarak tanımlanır. Bu konudaki tartışmalar için bakınız: Timur, 1993: 67, özellikle dipnot 22.
- (6) Türkiye'de İslamcılık düşüncesinin gelişimi için bakınız: İsmail Kara (Haz.), Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler, II (İstanbul: Risale Yayınları, 1989).
- (7) Bu makale boyunca alıntılardaki ifade bozuklukları ve imla hataları alıntıların yapıldığı kişi ve eserlere aittir.

Çok partili hayata geçiş sürecinde siyasal yarışmacılık ve yazılı basın yoluyla din, kamusal alanda etkinliğini artırmaya başlamıştır. Ancak gerçek canlanma ve dinin etkili olması 1980'li yıllarla gerçekleşmiş ve Batı tipi modernleşme karşısında yerel olanın ve geleneğin sorgulanması, Cumhuriyetin kuruluş yıllarını da kapsayacak bir biçimde genişletilerek ele alınmıştır. Batılılaşma sürecinde yaşanan değişimlerde İslam'ın toplumda hak ettiği yeri almadığı, İslamcılarının ilerlemeci ve demokrat kimliklerinin göz ardı edildiği (Sitembölükbaşı, 1999), hatta toplumda gerilemenin nedeni olarak gösterildiği (Hatemi, 1987) ve toplumdan silinmeye çalışıldığı tezleri ileri sürülmüştür. Hatemi'ye göre:

"Batıda laikleştirme tedbirleri sonucunda kilise hiç değilse eşit söz hakkına sahip bir baskı grubu olarak varlığını sürdürdüğü halde, bizde İslam dünya görüşünün siyasal alanda temsil edilmesine hiç imkan tanınmamıştır" (Hatemi, 1987: 113).

Muhafazakar yazarlara göre, bu süreçte siyasal partiler ve modernleşmeci/Batılılaşmacı yaklaşım büyük rol oynamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi ve onu izleyen sol partiler Batılılaşmayı gerçekleştirmek için din ve geleneği toplumda ikincilleştirilme yoluna gitmişlerdir. Bu ise kültür, kimlik ve düşüncede ikilemler ve bunalımlar ortaya çıkarmış ve Türkiye'de bocalamaların başlıca nedeni olmuştur (Bulaç, 1986: Hatemi, 1987:218-222).

1980'ler Türkiye'de yeniden İslamlaşma sürecinin canlandığı bir dönem olmuşsa da, bu dönemde tek bir muhafazakar söylemden ve/veya İslamcılıktan söz etmek mümkün değildir. Toplumda dinin, ahlakın ve geleneklerin ya da kısaca bunların hepsini içerdiği varsayılan İslam'ın yerinin ne olduğu ve Batılılaşmaya ya da tekçi moderniteye karşı Batı-dışı ya da yerel bir modernlik anlayışının ne olabileceği sorusuna farklı yanıtlar verilmiştir (Göle, 1999: 137-141). Bu yanıtlardan en yaygın kabul göreni ise, milliyetçiliği ve İslamcılığı birleştiren, Türk-İslam sentezi olmuş ise de (Güvenç ve diğerleri, 1991), radikal ve gelenekçi İslamcı söylemler de muhafazakarlık tartışmalarında yerini almıştır (Sallan Gül ve Gül, 2000).

Sonuç olarak, Türkiye'de muhafazakarlığın, Batı ve/veya Kemalizm ve onun egemen ideolojisi olan liberalizm karşılığını temsil edene karşı bir tepki, bir başka deyişle geleneği, yereli simgeleyen ve İslam'la temellendirilen

bir hareket ve ideoloji olduğunu ileri sürmek çok da yanlış sayılmaz. Nitekim Zaman gazetesi yazarlarından Fehmi Kuru, 1980'li yıllardaki liberalleşme politikalarını eleştirdiği bir yazısında, "kamu kurumlarından İslamcıların tasfiye edilmelerini, muhafazakarların tasfiyesi" olarak niteler ve "Türkiye'de belli bir programı uygulamayı planlayan dış ve iç odakların muhafazakarların varlığını engel görmeleri" olarak değerlendirir (Kuru, 3 Kasım, 1991: 10). Her ne kadar Türkiye'de muhafazakarlık Batı karşısında kültürün, dinsel ve geleneksel olanın bir savunusu olarak görünmekte ise de, bu anlayışta da değişimler yaşanmış ve bu Zaman gazetesinin yayın politikalarına da yansımıştır. Zaman gazetesinde yaşanan bu değişimler, dinsel muhafazakarlık anlayışında yaşanan dönüşümleri yansıtması bağlamında takip eden bölümde ele alınacaktır.

Muhafazakar Bir Gazete Olarak Zaman Gazetesi

a. Adalet' ten Zaman'a: Adalet gazetesi 1962 yılında çıkarılmaya başlanan günlük siyasi bir gazetedir. Gazete 1962 yılından itibaren Murat Gazetecilik ve Matbaacılık Limited Şirketi'nce Turhan Dilliil tarafından çıkarılmakla beraber, aslında Nur cemaatinin Yeni Asya grubunun bir yayın organı olmuştur. Uzun yıllar boyunca gazetenin imtiyaz sahibi Ayten Dilligil, yazı işleri müdürü Şevki Demircan ve baş yazarı Hüseyin Çetin olmuştur.

Gazete ilk çıktığı günden itibaren Nur cemaatinin desteklediği Adalet Partisi'nin savunuculuğunu yapmış, geleneksel muhafazakar değerleri ön plana çıkarmış, iktidarı ve politikalarını desteklemiş, devlet yanlısı bir gazete görünümü vermiştir. Ancak 1980'lere gelindiğinde giderek güncelliğini yitiren bir ilan gazetesi haline gelmiştir. 1986 yılında gerek görünümü ve yorumları, gerekse habercilik düzeyi ile vasat bir günlük gazete niteliğini taşıyan gazete, adının değişmesi koşuluyla el değiştirmiştir. İmtiyaz sahibi Alaaddin Kaya olmuş ve 15 Nisan 1986 günü "Zaman" adıyla yayınlanmaya başlanmıştır.

Ruşen Çakır, "Ayet ve Slogan" adlı çalışmasında, Zaman gazetesinin 1988 yılından itibaren Fethullah Gülen ve grubunun eline geçtiğini iddia etmektedir (Çakır, 1991:102). Her ne kadar Çakır, bu durumu 1988 sonrası için söylerse de, aslında Fethullah Gülen "A. F. Şahin" takma adıyla 9 Temmuz 1986 yılından itibaren "Çağ ve Nesil" ve "Buhranlar Anaforunda İnsan" adlı köşe-

lerde iki ay boyunca yazılar yazmış ve 1988 sonrasında da zaman zaman gerek kendisiyle yapılan röportajlar ve yazdığı kitapçıklarla gazetenin gündeminde yer almıştır. Fehmi Kuru (13 Mayıs 1993 tarihinde kendisiyle yaptığım görüşmede), bu yazıların aslında Fethullah Gülen'in diğer dergilerde (başta Sızıntı olmak üzere) çıkan yazılarının tekrarı olduğunu söylemektedir. Kuru, gazetenin Gülen'in "İslam aleminin önemli bir siması ve lideri" olduğu için yazılarına yer verildiğini belirtirse de, Çakır'ın iddiasının doğru olduğu anlaşılmalıkta, gazetenin Batılılaşma karşıtı politikaları Gülen'in yazılarıyla biçimlenmektedir.

Çoğunlukla İslamcı yayınlarda görülen Batı karşıtlığı düşüncesi Zaman gazetesinde tümüyle bir reddediş olmaktan çok, Nurcu bir anlayış içinde "Batının bilim ve teknolojisini alıp, kendi kültürümüzü koruyalım" söylemiyle bizzat Gülen tarafından dile getirilmiştir. Aslında bu söylem özünde İslam'ın gelişmeye ve kalkınmaya engel olmadığı anlayışına dayanır. A. F. Şahin yazılarında, İslami bir toplumsal yaşantının gerektirdiği kurumsal yapılanmaları ve davranış biçimleri edebi bir dille anlatmıştır. Gülen'in yazılarının temel vurgusu, muhafazakarların özellikle de İslamcı çevrelerin bilime olan olumsuz tavrını eleştirmektir. Gülen ya da gazetedeği adıyla Şahin, konuyu şöyle açıklar:

"Binaenaleyh, ilmin ve tekniğin getirdiği şeylere düşmanlık yerine onu insanlığın saadetini hedef alacak şekilde kurmak gerekir. İşte bugün insanlığın en büyük meselesi de budur" (Şahin, 21 Temmuz 1986:2).... "Gelişmiş ülkelerin fen tekniğine muhtaç olduğumuza şüphe yoktur. Olamaz da. Nasıl ki dünya baş döndürücü bir süratle terakki ve tekamül yolunda dakika fethetmeden koşuyor, bizim de bu cereyan ve bu coşkun selde aynı tempo içinde katılmamız ve asrını yaşayan bir millet haline gelmemiz zaruridir. Bu hususta küçük bir tereddüt, az bir gecikme bizi maazallah telafisi imkansız badireler içine yuvarlayıp bütün bütün tarihten silinip gitmemize netice verebilir" (Şahin, 27 Ağustos, 1986:2).

Gerek Şahin'in gerekse diğer yazarların yazılarında belirleyici yön, "modernleşmeci bir İslamcılık" anlayışının sergilenmesine karşılık, Osmanlı geleneğine sahip çıkma anlamında bir yeni gelenekçilik düşüncesinin de yayın politikasına egemen olmasıdır. Batı teknolojisi ya da maddi teknolojiye büyük değer verme, toplumsal örgütlenme ve kitleleri harekete geçirmede

(özellikle türban yasağı ve ordudan atılan subaylara destek olma gibi konularda) modern örgütlenme teknikleri benimsenir. Gazete bir toplumun kültür varlığının değişmeyen ögesi olarak dini görür. Geleneksel kültürel değerleri İslamla içselleştirerek uygulanması gereğini vurgular ve bu doğrultuda da gerekli entelektüel zemin ve koşulların hazırlanması gereğini vurgular.

Ancak gazete bir süre sonra yine el değiştirir ve gelenekçilerin ağırlığı artar. 9 Temmuz 1986'da yazı işleri müdürü M. Cahit Pehlivan olur. Hüseyin Çetin "Sözün Özü", Mustafa Necati Bursalı "Tarihten Şan Verenler", Saffet Şahin "Basından Seçmeler", Selami Karaboncuk "Sivil Savunma ve Sağlık", Turan Ataş "Bana Göre" köşelerinde yazılar yazar. Ayrıca okuyucuların gerçek ve doğru İslam'ı öğrenebilmeleri için "İslam ve Kuran'dan Ebedi Veçhe" bölümlerine yer verilir.

Batı tipi geleneksel muhafazakarlık anlayışında olduğu gibi, Zaman gazetesinde de muhafazakarlık, modern karşısında geleneklere, yani geleneğin mirası olan ve Batı karşısında boyun eğmeyen Osmanlıya, kültürüne ve değerlerine sahip çıkma olarak görülür. Özellikle Mustafa Necati Bursalı gazetedeki köşesinde, Osmanlı imparatorluğunun kurumlarını, değerlerini İslam'a verdiği önemi vurgular. Geleneksel kurumların ve ahlaki değerlerin yüceliğinin ancak, Osmanlı mirasına sahip çıkmakla korunabileceğini belirtir. Ayrıca Türkiye'de dinin (İslam'ın) toplumdaki önemini belirtmek ve bu anlamda okuyucuyu bilinçlendirmek için dinsel kahramanlık öykülerine ve Kuran'dan açıklamalara geniş yer verilir.

Gazete yazarlarına göre İslam, Hıristiyanlık'tan çok farklı bir dindir; toplumsal yaşamın her alanını kapsar ve düzenler. Bu nedenle sosyal ve siyasal tercihleri de belirler, belirlemelidir. Baş yazar Hüseyin Çetin, konuyu şöyle açıklar:

"Bizim dinimizin kitabı Kur'an-ı Kerim, hukuk başta olmak üzere ilim ve sağlık konuları gibi her ihtiyaca cevap vermekte, insanlığı her cihanda saadete götürecek yolları gayet açık bir şekilde göstermektedir, bundan ancak kısmeti olanlar nasibini alabilir... Ancak yüce dinimizin hükümlerine sıkı sıkıya sarılıp onun emir ve nehiyelerini tanımak suretiyle gerçek bir dindar olunabilir" (Çetin, 30 Mayıs, 1986:1).

b. İslami Öze Dönüş Dönemi: Radikallerin Sahneye Çıkışı ve Düşüşü

Gazete Gaye Matbaacılık Sanayi ve Ticaret A.Ş. adına genel yayın danışmanı Nabi Avcı, genel yayın yönetmeni Fehmi Kuru ve imtiyaz sahibi Alaaddin Kaya önderliğinde yeni isimlerle çıkmaya başlamıştır. Gazete 3 Kasım 1986 Pazartesi günü sağ üst köşesinde "Rebiyülevvel 1, 1407" hicri tarihiyle yayınlaması yeni bir anlayışın ip uçlarını verir.

Gazete İslamcı üniversite öğrencilerini hedef okuyucu kitlesi seçer ve bunda da oldukça başarılı olur. Bir yıldan daha kısa süren bu dönemde Zaman gazetesi, sağ kanat gazetelerin "Cumhuriyet"i olarak nitelendirilir ve tirajı 50050'ye ulaşır. Gazetede dönemin ünlü Müslüman entelektüelleri arasında yer alan Hüseyin Hatemi "Fark", D. Mehmet Doğan "Ankara Yazısı" ve "Kimlik", Fehmi Kuru "Gündem", Ali Bulaç "İstanbul Yazısı", Nabi Avcı "Arka Plan" köşelerinde yazarlar. Ayrıca, gençler tarafından hazırlanan "İnsanlar ve Hayat", "Bilim", "Tartışma", "Sanat Çizelgesi", "Çevre" gibi sayfalarda bilim, teknoloji, eğitim, işçi sorunları, çevre, kadın, cinsellik gibi konularda yapılan tartışmalarla geleneksel muhafazakar basın çizgisinin dışına çıkarılır. Ayrıca, çoğunlukla sol basının söylemlerinde yer alan işçi hakları ve sendikal faaliyetler de ayrıntılı olarak incelenir. Özellikle sağ eğilimli olan kendini Müslüman olarak niteleyen Halk-İş Sendikası'nın çalışmalarına geniş yer verilir.

Bu yeni yayıncılık anlayışında gazetenin muhafazakarlık anlayışı, modernizmi temsil eden ve Batıyı model olan Cumhuriyet kurumlarının ve değerlerinin fundamentalist bir biçimde yeniden sorgulanması temelinde yürütülür. Bir başka ifadeyle, Batı karşısında İslami öze dönüş savunulmuş, Müslüman toplumda değerler sorunu gündeme getirilmiş ve bunda geleneksel söylem yerine entelektüel muhafazakar bir tepki ortaya konmaya çalışılmıştır. Batılılaşma, modernleşme ve laikliğe karşı çıkmıştır. Güvenilir ve bağlayıcı nitelikli bilgilerin, İslam'ın kaynak kitaplarında var olduğu için, gerçekliğin modern literatürde değil, bu kaynaklarda aranması gerektiği görüşü savunulmuştur. Amaç, Müslüman bir toplumda yalnızca İslam'ı yeniden keşfetmek değil, yitirilmiş olan kutsalı ve ona ilişkin olan her şeyi yeniden keşfetmektir. Bu doğrultuda İslam'ın düşmanları tanımlanmış (sol partiler, komünist ideoloji ve Kemalist ordu) ve yeniden İslamlaşma sürecinde izlenecek politikalar belirlenmeye çalışılmıştır.

Batıda yeni muhafazakar hareketin belirleyici özelliklerden biri ideolojik dış düşmanı olan komünizm karşıtlığıdır. Bu da kapitalizm ve serbest piyasa savunusu biçiminde gündeme gelirken, Zaman gazetesinde aynı konu farklı bir ideolojik zeminde ele alınmıştır. Gazete yazarlarının çoğu, Türkiye’de solun materyalist dünya görüşünü benimsediğini ve bu nedenle de İslami özü reddettiğini ve hatta dine karşı çıktığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre sol hem dinin, hem de geleneğin karşıtı olmuş ve müslüman halkı tarihinden ve toplumsal tabanından koparmıştır. Bulaç konuyu şöyle değerlendirir:

" ... komünist örgütler veya solun sahnedeki temsilcileri bürokrat kökenliydi; aile, siyaset ve kültürel temelleri CHP'ye dayanıyordu. Bu sol'un aynı zamanda Tanzimat batılılaşması, Meşrutiyet ve devamı yabancılaşmasının kültür ve düşünce ikileminde hayat bulduğunun da bir başka ifadesidir... sol'a göre, halkın kültürü " ölü ", buna mukabil halka göre sol'un kültürü " öldürücü "dür... batı basını, irticai tehlike ve tehditlere karşı solu bir teminat olarak görüyor..." (Bulaç, 6 Aralık 1986).

Zaman gazetesine göre Hıristiyan Batı da Türkiye'de solu desteklemiştir. Sol, din kavramına Batılıların anlayışıyla bakmakta, İslam'ı, laiklik ve demokrasi gibi Batılı kavramlarla değerlendirmekte ve bu nedenle de kimlik bunalımına düşmektedir. Kuru, 10 Haziran 1987 günlü "Sola Tavsiye" adlı yazısında, sola bunalımını atlatabilmesi için İslam'a bakışını değiştirmesi öğüdünü verir. Ancak, gazete yazarları için Türkiye'de sadece sol değil sağ partilerin dine yaklaşımları da yanlıştır. Türkiye'de sağ partilerin kendilerini zaman zaman din ile temellendirmekle birlikte, bunun inanca değil, oy avcılığına dayandığını belirtirler. Bu doğrultuda okuyucularını ve parti liderlerini İslam'ın her zaman ilk planda tutulması gerektiği yönünde uyarırlar.

Gazete tarihi açısından ilginç olabilecek bir nokta, gazetenin 1986 yılına kadar olan yirmi dört yıllık yayın hayatında Adalet Partisi ve onun devamı olan partileri desteklemesine karşın, radikallerin döneminde bu partinin devamı olarak görülen Doğru Yol Partisi en çok eleştiri alan sağ parti olmuştur. Bulaç köşe yazılarında DYP'ye karşı takınılan tavrın Müslümanlara yönelik politikalarından kaynaklandığını belirtir. Gerek Adalet Partisi, gerekse DYP İslam'a karşı çifte bir politika izlemiş, görünüşte Müslümanlardan yana bir tavır alırken, el altından İslamcılarının gelişmesini tehlike gibi göstererek tırpanlanmıştır.

1986 yılı ortalarında başlayan ve 1987 yılı sonuna kadar süren dönemde yazarlarının radikal söylemleri geleneksel muhafazakar grupların tepkisine neden olmuş ve geleneksel okuyucu kitlesinden büyük kayıplar vermiştir. Bu durum, sahipleri arasında yayın politikaları ve hedef okuyucu kitlesi gibi konularda anlaşmazlıkların çıkmasına yol açtığından gazete yine el değiştirmiştir. Böylece, 1988 yılının ilk üç ayında İslami öze dönüşü savunan radikal yazarlar tasfiye edilmişlerdir. Gazetedeği değişimin nedeni F. Kuru'ya göre, gazetenin ortaklarından olan Mehmet Şevket Eygi'nin yönetimi ele geçirmesi ve ticari kaygıların ön plana çıkmasıdır.

c. Milliyetçi-Muhafazakarlar (Türk-İslamcılar) Dönemi

Gazete Feza Gazetecilik adına Mehmet Şevket Eygi tarafından yayın hayatına devam ederken genel koordinatörü Halit Esen, yayın koordinatörü de Hüseyin Gökçe olur. Eygi, Şubat ayından itibaren başyazar olarak da yazmaya başlar. Eski başyazar olan Kuru ise, iç sütunlarda iki ayrı köşede yazılarına devam eder. Eygi yönetiminde gazete "milliyetçi-sağcı" bir çizgiye oturur. Basımı İstanbul'dan yapılır. İslamcı entelektüeller açısından önemini yitirir, geleneksel muhafazakar kesimlere hitap eden bir gazete olur. Türk milliyetçiliği İslam'la ve geleneklerle eklemlenir. Ancak, Eygi dönemi de kısa sürer. Üç ay içinde gazetenin giderek tirajının düşmesi ortakları arasında yeni bir endişe yaratır. Ticari kaygılar nedeniyle yönetim bir kez daha el değiştirir.

d. Çağdaş Muhafazakarlar (Modern İslamcılar) Dönemi

Zaman gazetesinde yaşanan el değişimlerinde değişmeyen tek isim Fehmi Kuru'dur. Fehmi Kuru'nun ifadesiyle "gemisini terk etmeyen tek kişi" (tek radikal) o'dur. Yeni dönemle birlikte gazete geleneksel okuyucu kitlesini ve Müslüman grupları (tarikât ve cemaatleri) tekrar kazanmayı hedefler. 1990'lı yıllarda okuyucu sayısı 100000'e yükselir. 1993'te de (nisanda) tirajı 129000'lere ulaşır. Ayrıca gazete yazılı medya anlayışını hem ulus ötesine hem de görsel medyaya da taşır. Özbekistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan gibi Türki Cumhuriyetlerde çalışmalarını sürdürür, yayınını bu ülkelerde de yapar. Ek olarak Azerbaycan'da haftada iki gün, günde dört saat yayın yapan Zaman TV adıyla bir televizyon kanalını da açar.

Gazetenin ortakları arasındaki tiraj kaygıları ve el değişimleri 1988 yılından itibaren Gülen grubunun etkisinin artmasıyla birlikte sona erer. Gazetede Nurcularla beraber diğer İslami cemaat ve grupların görüşlerine de geniş yer verilir. İslamcı söylem yerel modernlik anlayışı içinde savunulur. Bu amaçla tarikat ve cemaatlerin tanınmış kişi ve yazarları gazetede yazmaya başlarlar. Kuru'ya göre, bu çaba gazetenin benimsediği "tarikatlar ve partiler üstü olup hepsine hitap edebilme" kaygısından kaynaklanmış ve farklı grup ve görüşlerin İslam'ı yaşama biçimine saygı gösterilmeye çalışılmıştır. Bunlardan en göze çarpanı kuşkusuz Nakşibendi tarikatına bağlı, Erenköy Cemaatinin bir yayın organı olan Altınoluk Dergisi'nin yazı işleri müdürü olan Ahmet Taşgetiren'dir. Taşgetiren, yazılarında Türkiye'de din-siyaset ilişkilerini ele alır. Cumhuriyetin laiklik anlayışını şöyle eleştirir:

"Türkiye için mesele, halk hayatı için çok önemli bir gerçek olan dinin, devlet tarafından hangi statüde tutulacağı noktasında düğümlenmektedir. Türkiye, dinin sistemi belirlediği bir devlet yapısından, dinin sistem dışına itildiği bir devlet yapısına geçmiştir...Dinin sistemi belirlemesi ilke olarak reddedilmiştir" (Taşgetiren, 11 Nisan 1990).

Zaman gazetesi yazarları için din toplumda ahlakın, geleneğin ve değerlerin unutulmuş boyutudur. Her ne kadar devletin din tanımını İslam'ı toplumdandan koparmayı amaçlamış ise de, Müslüman halk dinini cemaatler sayesinde doğru biçimiyle öğrenmiştir. Hekimoğlu İsmail bir yazısında İslam'ı tabana indirmede ve yaşama da geleneksel dinsel kurumların önemini şöyle vurgular:

"... En büyük ve sürekli zikir İslamiyeti yaşamaktır. İslamiyet 'i yaşamakta kusur edenin, özellikle Müslümanlara zararı dokunan zikri, İslamiyeti nazariyede ve şekilde bırakır. Öyle ise Şeyhleriyle birlikte, İslamiyeti kemalatını yaşayan müritleri tebrik eder ve taktir ederken, İslami ilimleri öğrenmenin zikir olduğunu tekrar edelim" (Hekimoğlu İsmail, 17 Ağustos, 1991).

Zaman gazetesi yazarları dinsel eğitim alanların toplumda daha ahlaklı olduklarına ve sapkın ideolojilere kapılmadıklarına inanırlar. M. Ertuğrul Düzdağ da, dinsel eğitim veren kurumlarda yetişenlerin İslam'ın kavranmasındaki rollerini şöyle açıklar:

"İmam Hatip Okulları Türkiye'mizi, maddecilik ve dinsizlik felaketinden kurtaran büyük ve çok önemli kuruluşlardan birisidir ve bunların belki de en önde gelenidir...Türkiye 'de eğer anarşi yurdumuzu kızıl komünizmin pençesine düşürmediyse, bunda memleketimizin her tarafına yayılmış olan İmam Hatip Okulu mezunlarının çok büyük payı vardır... İmam Hatipliler, aynı hizmeti yapan ve memlekete hayırlı, sadık, çalışkan, namuslu evlatlar yetiştiren imanlı vatan evlatlarımız ile birlikte yarınlarımızın emniyet ve teminatıdır... İmam Hatipleri, İslamiyetten uzaklaştırmak istenen yurdumun ve milletimin kurtarıcıları olarak görüyorum... Sevgili İmam Hatipliler, şimdiye kadar çok gizlendiniz, çok tevazu gösterdiniz. Artık güzelliklerinizi, birliğinizi, varlığınızı gösteriniz..." (Düzdağ, 11 Ağustos, 1988, s. 2).

Türkiye örneğinde dinsel muhafazakarlar için Batılılaşmayı simgeleyen kurumsal yapılardan biri, Kemalizmin temsilcisi olan ordudur. Ordunun yapılış biçimi ve Kemalist ideolojiye olan bağlılığın laiklik temelinde olmuştur. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte tarikat ve zaviyelerin kapatılması ve daha sonraki yıllarda Anayasal olarak devletin din esasına göre düzenlenemeyeceği maddesiyle (24. Madde) birlikte, muhafazakarlar için din-ordu ilişkisi her zaman problemlili olmuştur. Zaman gazetesi de bu anlayışı yansıtır.

Gazete yazarlarına göre, ordu-din ilişkisi bir çatışma ilişkisidir. Bu nedenle konu gazetede sıklıkla ele alınır ve orduya karşı olan tavrın ne olacağı tartışılır. Ordunun müslümanlara ve/veya İslamcılara karşı tutumları eleştirilir. Düzdağ ve Taşgetiren gibi Zaman gazetesi yazarlarına göre, dinsel eğitim almış olanlar iyi bir Müslüman olarak daha erdemli olduklarından toplumda da daha başarılı olacaklardır. Ancak Kemalist ordu, Türkiye'de bir çok kamu kuruluşunda çalışabilen imam hatip lisesi mezunları kabul etmemekte ya da disiplin suçları kapsamında müslümanları ordudan ihraç etmektedir. Özellikle 1991 yılında askeri okullardan tarikatçı olmaları nedeniyle bir grup öğrencinin atılması, orduya karşı gazetenin tavrını daha da netleştirir ve sertleştirir. ANAP iktidarından aldıkları politik destekle birlikte gazete, askeri okullara imam hatip lisesi mezunlarının girebilmesi için yoğun bir kampanya başlatır. Ama bu tavır, İslamcı basın ile ordu arasındaki gerilimli ilişkiyi daha da sorunlu hale getirir. Kuru'ya göre, ordu her zaman iç politikada Cumhuriyet düşmanlarına karşı bir baskı aracı olmuştur. Bu düşmanlar komünistler ve İslamcılardır. Komünizm öldüğüne göre artık tek düşman Müslümanlardır (İslamcılardır). Bu nedenle laik Cumhuriyetin hedefi de artık müslümanlardır.

Gazete yayın hayatı boyunca sağ partilere destek vermişse de, bu sürekli bir siyasi partinin desteklenmesinden çok, hangi partinin dine ve/veya muhafazakarlara verdiği ödünler çerçevesinde olmuştur. Gazete yazarlarının bir çoğuna göre milliyetçi ve muhafazakar bir çizgisi olan Anavatan Partisi (ANAP) halkın sesini, yani dinsel isteklerini temel politika olarak benimsendiğinden ve 1983 yılında yapılan seçimlerde orduya karşı sivil idareyi temsil ettiğinden oyu yüzde 45'lere ulaşmış ve iktidar olmuştur. Gazeteye göre, ANAP'ın ve gerçekte Turgut Özal'ın İslam dünyasına olan yakınlığı (İslamcı finans kurumlarına verdiği destek), orduya takındığı tavır (ordunun küçültülmesi ve bütçesinin kısılması) ve birçok konuda İslamcılara verdiği destek önemlidir. Bu nedenle gazete 1991 yılı sonuna kadar ANAP iktidarının tam bir destekçisi olur. Çakır'a göre, bu politikada F. Gülen'in ve çevresinin etkisi büyük olmuştur (Çakır, 1991:102-103).

F. Kuru, Özal'ın Türkiye'nin ittihatçı-mason, seçkinci, otoriter ve askeri geleneği yıktığını öne sürer (Kuru, 2 Kasım 1990) ve bu doğrultudaki politikalara destek verir. Benzer olarak Kuru, Özal'ın cumhurbaşkanı olmasından dolayı duyduğu memnuniyeti şöyle dile getirir:

"Turgut Özal'ın Çankaya Köşküne çıkması bütün dengeleri bozan bir adamdı. Alın secdeye değen bir insanın Cumhurbaşkanlığı memnun edicidir. Ancak söz ile yetinmeyip milletin gönlünü hoş edecek jestler yapması gerekir" (Kuru, 2 Kasım 1989).

Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra ANAP içindeki muhafazakarlara tasfiyesi olayı üzerine ise, ANAP'a ve Özal'a verilen destek, yerini eleştirilere ve suçlamalara bırakır. Özellikle Özal'ın, İslam ülkeleriyle ilişkilerini gevşetmesi ve Semra Özal'ın politikaya atılma girişimleri başta olmak üzere birçok konuda eleştirilir. F. Kuru, Türkiye'nin laik bir devlet oluşunu öne sürerek İslam Konferansı Toplantısı'na yeterince ilgi göstermemesi ve İslam Kalkınma Bankası üyeliğini onaylamaması gibi konularda Özal'ın tavrını şöyle eleştirir:

"Sayın Özal, Müslüman ülkeler arasında ekonomik ve ticari işbirliğinin gerekliliğine inanan birisi. Türkiye'nin ticaret hacminin on yıl içerisinde 2-5 milyar dolardan 15 milyar dolara çıkmasında onun bu inancının payı büyük. Ancak son yıllarda Türkiye, Sayın Özal'ın önderliğinde yüzünü Batı'ya çevirdi. Yalnız çevirmekle kalmadı, giderek İslam Dünyası'na arkasını döndü" (Kuru, 7 Ekim, 1991:10).

Ayrıca, F. Kuru Zaman ANAP'ın liberalleşme politikasını da şöyle eleştirir:

"Son iki yıl içinde yaşadıklarımızı hatırlayalım: Hükümette liberal ağırlık... Milli Eğitim Bakanlığı ve Devlet Planlama Teşkilatında kıyım... işleri ve Emniyet Teşkilatında 'İslamcı avı'... Bütün bunlardan sonra "makyaj malzemesi olarak bir kaç muhafazakarı vitrinde kullanalım" kurnazlığı. Açık söyleyelim; ANAP Türkiye gerçeklerini göz önünde tutarak ve liberalliğin oy getireceği düşünüldüğü için muhafazakarları tasfiye etmedi: Türkiye'de belli bir programı uygulamayı planlayan dış ve iç odaklar, muhafazakarların varlığını engel gördükleri için bu operasyonu adım adım gerçekleştirdiler... SHP'den daha laik, daha devletçi, daha ulusçu bir ANAP var karşımızda" (Kuru, 3 Kasım, 1991, s. 10).

Gazeteye göre Özal'ın muhafazakarlara karşı takındığı tavır yanlıştır. Bunun temelinde Batı vardır ve Özal da İslam dünyasından uzaklaşmaktadır. Böylece Özal'a verilen siyasal destek geri çekilir ve Doğru Yol Partisi desteklenmeye başlanır. 1993 yılında Süleyman Demirel'in cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte, DYP'deki başkanlık yarışında kendini 'çağdaş-muhafazakar' olarak tanımlayan ve bakanlığı sırasında son on yılın sayıca en fazla imam hatip lisesini açmış olan Köksal Toptan desteklenir. Dinsel talepleri dile getiren bir parti olmasına karşın Refah Partisi (RP) gazetesinin gündeminde pek yer almaz. Kuru, bu durumu 'partiler üstü' olma çabasının bir sonucu olarak değerlendirir (13 Mayıs 1993). Ancak, Milli gazetesinin Refah Partisi'nin bir yayın organı olduğu düşünüldüğünde, hem farklı İslami grupların temsilcileri olmaları hem de ticari kaygılar nedeniyle Zaman'ın böyle bir desteği RP'ye vermesinin okuyucu kitlesi açısından da uygun düşmeyeceği açıktır. Bir diğer neden de, gazetesinin faydacı yaklaşımıdır; varolan iktidardan muhafazakarlar ve/veya İslam ya da İslamcılar (Müslümanlar) adına olabildiğince destek ve ödün almaktır. D. Mehmet Doğan'ın 22 Kasım 1986 günlü "Din, Siyaset ve İstikrar" yazısında belirttiği gibi, Türkiye'de din siyasal tercihleri de belirlemelidir ve gazete de bu amacına yayın yoluyla hizmet etmektedir.

Sonuç

Avrupa tecrübesinde muhafazakarlık, siyasal ve düşünsel bir doktrin olarak modernleşme öncesi geleneği ve değerleri savunmuştur. Muhafazakarlık II. Dünya Savaşından sonra Batı muhafazakar geleneğini, kültürünü ve ku-

rumlarını benimseyip, güçlü ve sınırlı hükümeti, toplumsal otoriterliği, hiyerarşiyi, itaati ve milli değerleri savunmuştur. Gerek Avrupa gerekse Amerika tecrübesinde günümüz muhafazakarlığını hem canlı bir entelektüel hareket, hem de muhafazakar partileri iktidar yapan öge, dinsel muhafazakarlığın kazandığı başarı olmuştur.

Türkiye'de de 1980'lerle birlikte egemen olan yeni sağ ideoloji, geleneksel kurumların, özellikle de dinsel kurum ve değerlerin canlandırılmasında etkili olmuştur. İlk çıktığı günden itibaren ağırlıklı olarak Nurcuların elinde olan, sağ parti ve hükümetleri destekleyen Zaman gazetesinin muhafazakarlık anlayışını sorgulamaya çalışan bu yazıda belirlenen en temel öge, gazetenin Batılılaşma-modernleşme karşıtı bir yayın politikasını gelenek ve dinle özdeş görerek, muhafazakarlık anlayışının odağına yerleştirmesidir. Batı ve Batılılaşma karşısında yerel ve geleneksel olanın tarihi mirasına ve kültürüne, yani İslam'a sahip çıkma ve doğru bir biçimde öğrenme ve yaşama anlamına gelir. Bu süreç bir bütün olarak İslam tarihini kapsadığı gibi, Osmanlı ve Türk tarihini, özellikle de İslam'la olan bağlantıları doğrultusundaki geçmişi ve gelenekleri içerir. Batı karşıtlığı düşüncesi fanatizm düzeyinde çok kısa bir süre İslam'i öze dönüşle dile getirilmişse de, çoğunlukla yerel modernlik ya da modern İslamcılık anlayışı içinde savunulur. Dinsel canlanış sürecinde İslamın toplumsal olduğu kadar, siyasal bir proje olduğu anlayışı gazetenin muhafazakarlık anlayışının en temel öğeleri arasında yer alır. Batının kültür ve ideolojisi karşısında geleneksel olan İslam'a ait olanla eş anlamlı olarak ele alınır.

Gazetenin muhafazakarlık anlayışındaki değişimlerde temel faktör gazetenin el değişimleri, yani patronlarının muhafazakarlık anlayışları ve bu doğrultuda gazetenin yayın kadrosunun biçimlendirmeleridir. Ancak, gazetenin Zaman adını aldığı 1986 yılından itibaren, Nurcuların ve diğer tarikatların etkinliğinin artmasıyla birlikte, gazetenin muhafazakarlık anlayışında Batı-Modernleşme karşıtlığı Gülençi bir anlayış içinde ele alınır. Batının teknolojisine ve bilimine sahip çıkılırken, sosyal ve kültürel etkileri reddedilir. Geleneksel değerlere ve bunun bir parçası olan İslam'a ve Osmanlı mirasına sahip çıkma, Batı tarzı modernizme ve onu benimseyen Kemalizme karşı çıkışın öğeleri olarak görürlür. İslam'da siyasal olan ile dinsel olanın birbirinden ayrılmadığı, toplumsal alanın bütününe hitap ettiği tezleri gündeme getirilir.

Batılı kavram, kurum ve değerler reddedilirse de, siyasal bir proje olarak İslam ve muhafazakarlık Batılı kavramlarla tartışılır.

Yayınlandığı tarihten itibaren her zaman politik yelpazenin sağ kanadında yer alan Zaman gazetesi, sosyal muhafazakarlık anlayışını dinsel muhafazakarlıkla da özdeşleştirir⁽⁸⁾. Bu anlamda Batı tarzı yeni muhafazakarlıkla örtüşen bir tavır sergiler. Batı'da yeni muhafazakar hareket, kapitalizmi ve serbest piyasa sistemini benimsemiş olmakla beraber, gelişmiş sanayi toplumlarının tüketici, aşırı bireyci, köksüz toplum anlayışını ahlaki çöküntünün temel nedeni olarak görür. Bunu aşmanın yolu olarak da geleneksel dine dönüş ve soyut etikçilik savunulur. 1980 ve 1990'lar boyunca muhafazakarlar sosyal refah devletine ve komünizme karşı tepkilerini faydacı politikalar ve dinsel taleplerle dile getirmektedirler. Ancak, Batıda yeni muhafazakarlık sistem içinde bir hareket olurken, ülkemizde sisteme -Batılı kavram ve değerlere karşı bir alternatif ve yerel olanın İslam'la biçimlendiği dinsel bir canlanış hareketi olma özelliğini taşımaktadır.

Sonuç olarak, Zaman gazetesinde Batılılaşma-modernleşme, kapitalizm ve onun ideolojik savunusu olan liberalizm, geleneksizleştirmenin, İslam'dan kopuşun bir ifadesi olarak görülür. Yeni muhafazakar hareketle benzer bir biçimde sol ve komünizm karşıtlığı gazetenin muhafazakarlık anlayışının en canlı öğeleri arasında yer alır. Ancak Batılı yeni muhafazakar hareketten farklı olarak, Türkiye'de refah devleti, çok gelişmemiş, geleneksel ve dinsel kurumların işlevlerini henüz üstlenerek dinsel kurumlara bir tehdit oluşturmuş değildir. Bu nedenle sosyal refah devleti anlayışı, Zaman gazetesi çerçevesinde analiz edilen muhafazakarlık tarafından reddedilmez. Tam tersine, Türkiye'deki İslam'i canlanma sürecinin etkin olduğu grupların sosyolojik özellikleri göz önüne alındığında, hem toplumun (özellikle İslami cemaat ve grupların) hem de devletin, toplumdaki yoksulların ve alt sınıfların ihtiyaçlarına yanıt vermesi gereği benimsenir ve toplumsal dayanışma olgusu güçlendirilmeye çalışılır.

(8) Gazetenin kadın konusundaki görüşleri için bakınız: Songul Sallan Gül ve Hüseyin Gül, "The Question of Women in Islamic Revivalism in Turkey: A Review of Islamic Press", Current Sociology, April 2000, s.1-26, özellikle sayfa 17-19.

Kaynaklar

- Barry, Norman P. (1989) **Yeni Sağ**, (Çev. Dr. Cevdet Aykan), Ankara: Timasat.
- Beneton, Philippe. (1988) **Muhafazakarlık**, (Çev. Cüneyt Akalın), Ankara: İletişim Yayınları.
- Bulaç, Ali. "Sol'a Biçilen Yer", **Zaman Gazetesi**, 6 Aralık 1986.
- Burke, Edmund. (1986) "Fransa Meselesi Üstüne Mektup", [1791], (Çev. Ömer Mandıra), **Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi-2, Seçilmiş Yazılar**, (Der. Mete Tuncay), Ankara: V. Teori Yayınları.
- Çakır, Ruşen. (1991) **Ayet ve Slogan, Türkiye'de İslami Oluşumlar**, İstanbul: Metis Yayınları.
- Çetin, Hüseyin. "Sözün Özü: Nasıl Dindarlık?", **Zaman Gazetesi**, 30 Mayıs 1986.
- Dunn, Charles W. ve S. D. Woodard. (1991) **American Conservatism From Burke to Bush, An Introduction**, Lonham: Madison Books.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. "Zamanın İçinden Köşesi: İmam Hatipli Nesiller Milletın Sevgilisidir", **Zaman Gazetesi**, 11 Ağustos 1988.
- Dye, Thomas. (1994) **Politics in America**, New Jersey: Prentice Hall.
- Friedman, Milton ve Rosa Friedman. (1979) **Free to Choose**, New York: Avon Publishers.
- Gamble, Andrew. (1981) **An Introduction to Modern Social and Political Thought**, London: Macmillan Education.
- Gökalp, Ziya. (1977) **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, (Haz. İbrahim Kutluk), Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları No 4, I. Seri 4.
- Göle, Nilüfer. (1999) "Batı-dışı modernlik Kavramı Üzerine", **Toplum ve Bilim**, 80 Bahar 1999, 128-144.
- Güvenç, Bozkurt, Gencay Şaylan, İlhan Tekeli ve Şerafettin Turan. (1991) **Türk İslam Sentezi**, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Güvenç, Bozkurt. (1997) **Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları**, 5. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hekimoğlu İsmail. "Tefekkür: Tarikat Üzerine Düşünceler", **Zaman Gazetesi**, 17 Ağustos 1991.
- Hatemi, Hüseyin. **Batılılaşma**, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987.
- Kandiyoti, Deniz. (1991) "End of Empire: İslam, Nationalism and Women in Turkey", **Women, İslam and State**, (Der. D. Kandiyoti), Philadelphia: Temple Univ. Press.
- Koru, Fehmi. "Gündem: Özal'ın Cumhurbaşkanlığı", **Zaman Gazetesi**, 2 Kasım 1989.

- "Söz Sırası Sizde: Cumhurbaşkanlığında İttihatçı Geleneği Kırma Girişimleri ve Özal", **Zaman Gazetesi**, 2 Kasım 1990.
- "Turgut Özal ve İslam Dünyası", **Zaman Gazetesi**, 7 Ekim 1991.
- "Gündem: ANAP ve Muhafazakarlık", **Zaman Gazetesi**, 3 Kasım 1991.
- Kara, İsmail. (Haz.) (1989) **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Metinler / Kişiler, II.** İstanbul: Risale Yayınları.
- Köker, Levent. (1990) **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, Ankara: İletişim Yayınları.
- Kristol, Irving. (1983) **Reflectins of a Neo-conservative**, New-York, Basic Books Inc.
- Midgley, James. (1995) **Social Development, The Developmental Perspective in Social Welfare**, London: Sage Publicantions, London, New Delhi.
- Murray, Charles. (1982) "The Two Wars Against Poverty: Economic Growth and the Great Society", **Public Interest**, 69, Fall.
- (1994) "Does Welfare Bring More Babies?", **Public Interest**, 115, Spring.
- Nash, George H. (1976) **The Conservative Intellectual Movement in America since 1945**, New York: Basic Books.
- Nisbet, Robert. (1986) **Conservatism Dream and Reality**, Minneapolis: Minnesota Press.
- (1985) The Conservative Renaissance in Perspective, **The Public Interest**, Number 81, Fall 1985.
- Novak, Michail. (1991) **The Spirit of Democratic Capitalism**, Boston: Madison Books.
- Roberts, John C. (1980) **The Conservative Decade**, Arlington: Arlington House Pub.
- Sallan Gül, Songül ve Hüseyin Gül. (2000) "The Question of Women in İslamic Revivalism in Turkey: A Review of The İslamic Press", **Current Sociology**, April, Vol 48 (2),
- Sitembölükbaşıoğlu, Şaban. (1999) "Kemalist Aydın ve Demokrasi", **Türk Yurdu**, Ekim 199, Cilt 19, Sayı 146.
- Şahin, Abdülfettah (1986) "Buhranlar Anaforunda İnsan", **Zaman Gazetesi**, 21 Temmuz 1986.
- (1986) "Buhranlar Anaforunda İnsan: İlim ve Teknik", **Zaman Gazetesi**, 27 Ağustos 1986.
- Tanner, Michael. (1996) **The End of Welfare: Fighting Poverty in the Civil Society**, Washington: D.C.: Cato Institute.
- Taşgetiren, Ahmet. (1990) "Devletin Din Fomülü", **Zaman Gazetesi**, 11 Nisan 1990

Ünal, Mehmet Ali. (1998) "Türk İslam Medeniyeti'nin İstikbali Var mıdır?", **Türk Yurdu**, Mart-Nisan 1998, Cilt 18, Sayı 127-128.

Vierreck, Peter. (1962) **Conservatism Revisited, The New Conservatism: What Went Wrong?**, London, Collier Pub. Company.

Wilson, James Q. (1996) "Foreword", **The Essential Neo-Conservative Reader**, (Der. Mark Gerson), Menlo Park, California: Addison-Wesley Pub. Company Inc.